

ФЕЪЛЛАРДА СИММЕТРИЯ ҲОДИСАСИ ВА УНИНГ ГРАММАТИК МОҲИЯТИ (ИНГЛИЗ ТИЛИ МИСОЛИДА)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6653347>

Ашуров Шахобиддин Саидович

ф.ф.н, доцент, СамДЧТИ илмий

ишлар ва инновациялар бўйича проректор

e-mail: shahobashurov576@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур тадқиқот жараёнида инглиз тилидаги феълларда симметрия ҳодисаси таҳлил қилиб ўтилади. Инглиз тилида симметрик феъллар кўпчиликти ташкил этади. Шу боис, ушбу мақолада симметрик феъллар ҳамда уларнинг грамматик моҳияти масаласига тўхталиб ўтмоқчимиз.

Калит сўзлар: симметрия ҳодисаси, грамматик моҳият, феъл лексемаси.

АННОТАЦИЯ

В ходе данного исследования анализируется явление симметрии в английских глаголах. В английском языке симметричные глаголы составляют большинство. Поэтому в данной статье мы хотим сосредоточить внимание на вопросе о симметричных глаголах и их грамматической сущности.

Ключевые слова: явление симметрии, грамматическая сущность, глагольная лексема.

КИРИШ

Симметрия сўзининг талқинини турли манбалардан ўрганиш шуни кўрсатадики, маконда мавжуд бўлган маълум бир ўқнинг икки томонидаги элементларининг ўзаро жой алмашуви натижасида моҳият ўзгармаса, симметрия ҳодисаси деб қараш мумкин. Масалан:

*The dress **shrunk** in washing. – Куйлак ювишда кичрайди.*

*Washing **shrunk** the dress – Ювиш куйлакни кичрайтирди*

Рус олими Т.В.Ерохинанинг талқинича, битта сўз (от) маълум бир феъл-кесимнинг ҳам субъекти, ҳам объекти (тўлдирувчиси) бўлиб кела олса, бундай феъл симметрик феъл ҳисобланади. Номинатив аспектда бу ҳолат шуни англатадики, феълга хос маълум бир белги субъект томонидан ҳам, объект томонидан ҳам намоён бўлиши мумкин.

Инглиз тили грамматикасида куйидаги феъллар гуруҳини симметрик феъллар деб аташ мумкин:

<i>begin</i>	<i>burn</i>	<i>burst</i>
<i>clear</i>	<i>close</i>	<i>cook</i>
<i>crack</i>	<i>decrease</i>	<i>develop</i>
<i>divide</i>	<i>explode</i>	<i>fill</i>
<i>fry</i>	<i>improve</i>	<i>increase</i>
<i>loosen</i>	<i>roll</i>	<i>shape</i>
<i>spoil</i>	<i>wake</i>	<i>warm</i>
<i>worry</i>		

Феъл лексемаси семасиологик нуқтаи назардан таснифланганда юқорида санаб ўтилган бундай феъллар икки ёқлама йўналтирилган объектли ва субъектли феъллар гуруҳига киритилади ва инглиз тили луғат бойлигида улар кўпчиликти ташкил этади. Бундай феълларнинг нутқ жараёнида кенг қўлланилиши уларнинг лексик-семантик хусусиятларини тадқиқ этишни тақозо этади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Симметрик феъллар маълум бир ҳаракат ёки ҳолатни икки томондан, яъни объект томондан ҳам, субъект томондан ҳам ифодалашда каузативлик хусусиятини йўқотиб, бошқа янги бир семантик категорияга эга бўлади. Бунинг учун қуйидаги жадвалга эътибор қилайлик:

Ҳаракатнинг объектга ўтиши (маълум бир ҳолатга келиш)	Субъект ҳолатининг ўзгариши
<i>boil smth (water)</i>	<i>smth (water) boils</i>
<i>hurt smth (leg)</i>	<i>smth (leg) hurts</i>

Бир қатор симметрик феълларда семантик субъект ва объектларнинг ўрин алмашилиш ҳолати феълдаги лексик маънонинг ўзгаришига олиб келади. Бу ҳолат авваламбор, предметларнинг баҳоланиш ва предметларнинг мавжудлигини умумлаштириш каби хусусиятлар билан тавсифланади. Масалан: *The books will sell quickly* - китоблар тез сотилади

The material doesn't wash – материал ювишига ярамайди

Феълларнинг бундай субъектли лексик-семантик вариантлари нафақат контекстга хос, балки шаклий тавсифга ҳам эга. Улар кўпинча ҳозирги замон шаклларида, хусусан инкор гапларда қўлланилади. Бундай ҳолларда қоидага

мувофик, *can't* шакли эмас, балки феълларнинг лексик-семантик вариантлари ифодаладиган маънолардан мантикий тарзда келиб чиққан ҳолда *don't, won't* шакллари ишлатилинади. Бундан ташқари, улар кўпинча равишлар билан бирга келади. Масалан:

The window won't lift – Дераза очилмайди.

The plants don't kill easily – Ўсимлик чидамли.

Феъл актантларининг ўзаро ўрин алмашиши натижасида нафақат феъл лексик маъноси қисман ўзгаради, балки феъллар қисман десемантизация ҳодисасига учрайди ёхуд улар боғловчи феълга айланади. Масалан:

Feel smth – smth feels good

Бирор нарсни ушлаб кўрмоқ – бирор нарса силлиқ бўлмоқ

Taste smth – smth tastes nice

Бирор нарсани татиб кўрмоқ – бирор нарса мазали бўлмоқ

Инглиз тилида феъл анчагина мураккаб сўз туркуми бўлиб, у бошқа сўз туркумларидан ўзига хос грамматик шакл ва маънолари билан ажралиб туради, Феъл назарий масалаларининг ечими у нутқда ёнма-ёни келадиган сўзлар семантикаси ва улар хосил киладиган оппозицияларга боғлиқ. Масалан, муайян феълни у ёки бу семантик-синтактик турга таалукли эканлигини аниқлаш учун унинг синтактик қуршовини ўрганиш талаб қилинади. Бу эса ўз навбатида феълларнинг семантик-синтактик хусусиятларидан бири бўлган ўғимлилиқ ва ўтимсизлиқ қондаси билан бевосита боғлиқдир.

Инглиз тилидаги симметрик феъллар ўғимлилиқ ва ўтимсизлиқ категориялари билан чамбарчас боғлиқ. Зеро, феълларнинг ўғимли ёки ўтимсиз тарзда ишлатилиши феъллардаги симметрия ҳодисасининг моҳиятини очишга ёрдам беради. Буни қуйидаги мисол асосида ҳам изоҳлаш мумкин:

The sun burns cotton - Қуёш пахтани ёндиряпти.

Cotton burns in the sun - Пахта қуёшдада ёнаяпти.

Ушбу мисолларда ёниш ҳодисасини симметрия ўқини ташкил қиладиган бир нарса деб қарасак, *sun, cotton* яъни *қуёш* ва *пахта* тушунчаларини англатган сўзлар эса унинг нуқталарини ташкил этади. Эътибор бериб каралса, биринчи ва иккинчи мисолларда симметрия ўқи буржларини ташкил киладиган элементлар ўзаро жой алмашса-да, аммо ҳар иккала гапда ҳам феълнинг асосий маъноси ўзгармайди. Симметрия ҳодисасини юкорида келтирилган синтактик конструкциялар мисолида *burn* (ёнмоқ) феълининг ўғимли ва ўтимсиз бўлиб ишлатилиши ҳисобига таъминланган, яъни ёндирмоқ (ўғимли) ва ёнмоқ (ўтимсиз).

Биз ушбу маколада инглиз тилида мавжуд булган симметрик феълларнинг ўзига хос структур-синтактик хусусиятлари борасида тўхталмоқчимиз. Зеро, симметрик феълларни структур жиҳатдан таҳлил қилиш улардаги симметриялилик хусусиятини аниқ ва ёрқин намоён бўлишига ёрдам беради.

Инглиз тилида симметрик феъллар икки хил синтактик қурилмада ўз морфологик шаклини ўзгартирмаган ва умумий инвариант маъносини сақлаган ҳолда ҳам ўғимли, ҳам ўтимсиз бўлиб ишлатилиниши билан тавсифланади. Масалан, симметрик феъл иштирокидаги қуйидаги синтактик қурилмаларнинг структур тузилишига эътибор қилайлик:

The sun is heating the earth. N1 - V - N2 *Қуёш ерни қиздиряпти.*

The earth is heating in the sun. N2 - V - prep. - N1 *Ер қуёшда қизияпти.*

Мантиқ нуқтаи назаридан бундай ҳолат худди конверсия, яъни ўрин алмашиш ҳодисасига ўхшайди. Лекин шуни таъкидлаш керакки, симметрик феъллар учун, албатта, гапда N2 элементининг бўлиши шарт. Чунки, бизга маълумки, гаплар субъектсиз булиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам бир синтактик қурилмада объект вазифасидаги, иккинчи синтактик қурилмада эса субъект вазифасидаги N2 элементи гапда иштирок этиши шарт.

Бирок шуни таъкидлаш жоизки, биз симметрик деб атаётган феъл, аслида симметрия ўқи ҳисобланади. Унинг икки томонидаги эга ва тўлдирувчи эса симметрия ўқининг икки томони, яъни икки буржи саналади. Симметрия ўқининг бу икки томонидаги элементлар ўзаро ўрин алмашганда ҳам симметрик феъл ўз инвариант маъносини ҳамда ўз морфологик шаклини ўзгартирмаган ҳолда ҳам ўғимли, ҳам ўтимсиз маънода ишлатилади. Бундай ҳолатни ёрқин англаш учун қуйидаги структур жадвалга эътибор қилайлик. Бу жадвал *The sun is heating the earth.* - *Қуёш ерни қиздиряпти.* *The earth is heating in the sun.* - *Ер қуёшда қизияпти* мисолларига асосланган:

Мазмун плани	Актив / Инактив
	ўғимли ўғимсиз
Ифода плани	<i>is heating</i>

Бу структур жадвалдан кўриниб турибдики, ифода планидаги *is heating* феъл шакли ўз морфологик кўринишини ёки шаклини ўзгартирмаган ҳолда мазмун планидаги актив ва инактив ёки яна, бошқача айтганда, ўғимли ва ўғимсиз маъноларни ифодаламоқда. Бунда феълнинг актив, яъни ўғимли маъноси феълнинг бошланғич маъноси ҳисобланади.

Симметрик феълларнинг энг кучли валентлик хусусияти - бу субъект валентлигидир. У от ёки олмош билан ифодаланиши мумкин. Иккинчи кучли

валентлиги ўнг томон валентлиги бўлиб, у ҳам от билан ифодаланади. Бундай валентлик барча феълларга хос, лекин симметрик феъллар учун эса у релевант валентлик ҳисобланади. Симметрик феълларнинг ўнг томон валентлиги баъзи ҳолларда объект вазифасидаги от билан ифодаланса, баъзи ҳолларда эса воситали тўлдирувчи ёки ҳол вазифасидаги предлогли от билан ифодаланади. Бу ҳолатни қуйидагича кўринишга эга бўлган формула асосида исботлаш мумкин:

- 1) S - V - N - объект вазифасидаги от;
- 2) S - V - **prep. N** - ҳол вазифасидаги предлогли от.

Симметрик феълларнинг биринчи формуласи бошланғич формула ҳисобланиб, у актив ҳаракатни ифодалайди. Уларнинг бу кўринишини бошланғич модель дейишимизга сабаб, феъллар, авваламбор, биринчи навбатда, кўпинча воситасиз тўлдирувчилар билан бирикади, сўнгра эса воситали тўлдирувчи ёки ҳол билан бирикади. Шунинг учун ҳам луғатларда симметрик феълларнинг биринчи ўтимлилик, сўнг эса ўтимсизлик хусусияти кўрсатилиши бежиз эмас, албатта: **crack** vt.&L; **begin** vt.&i.

Симметрик феълларнинг предлогли от (**prep.N**) иштирокидаги иккинчи модели (S - V - **prep.N**) феълларнинг инактивлик маъносини акс эттиради. Симметрик феълларнинг бундай қурилмага эга бўлган моделини таҳлил қилиш жараёнидаги қийинчилик шундан иборатки, феълнинг аниқ нисбат шакли билан мажҳул нисбат шакллари ўртасидаги тафовутдир. Чунки, симметрик феълларнинг иккинчи модели шунчаки бир қарашда худди мажҳул нисбатга ўхшашдек туюлади. Масалан, *Er офтобда қизияпти ўрнига Ер офтоб томонидан қиздириляпти* деб ҳам тушуниш мумкин.

Симметрик феъл иштирокидаги инглизча гапларнинг семантик хусусиятлари ҳақида гапирсак, инглизча симметрик феълларни бир неча семантик синфларга ажратиш мумкин. Симметрик феълларнинг ҳар қандай лингвистик белгиси уларни семантик жихатдан синфларга ажратишда энг муҳим таянч воситалар бўлиб ҳисобланади.

ХУЛОСА

Инглиз тилидаги симметрик феълларнинг ўтимлилик ва ўтимсизлик хусусиятига тўхталганда, уларни ўтимли ёки ўтимсиз феъл деб аташ ноўрин, негаки, улар ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам уларни функционал жихатдан бивалентли феъллар, яъни икки валентли феъллар деб аташ лозим.

Симметрик феъллар атрофидаги сўзлар семантикасини формализациялаш

инглизча симметрик феълларнинг маъносини аниқ англаб олишга ва уларни ўзбек тилига тўғри таржима қилишга катта ёрдам беради. Бундан ташқари симметрик феълларни ўрганишнинг амалий жиҳатдан фойдали томони шундан иборатки, инглиз тилини ўқитиш ва инглизча матнларни компьютер ёрдамида қайта ишлаш, яъни тил корпусини яратиш жараёнларида муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ашуров Ш. С. К проблеме типологии субстанциальных синтаксем (на примере английского и узбекского языков) // Ученый XXI века. – 2016. – №. 2-5.
2. Ерохина Т.В. О семантической актуализации одного типа английских двунаправленных глаголов // Иностранные языки в вузах Узбекистана. Вопросы типологии и семантики, - Ташкент, 1981. - С. 149-153.
3. Кувенева Ä.Н. Семантико-синтаксические особенности английских двунаправленных глаголов. АКД.-М., 1978. - С. 8-15.
4. Ashurov S. S., Suvonova N. N. Linguistic, Psychological and Theological Interpretation of “White” Colour (in the example of the French and Uzbek languages) // Journal of Positive School Psychology. – 2022. – С. 9550–9560-9550–9560